

GRANICE RIMSKOGA CARSTVA – SPOMENIK SVJETSKE BAŠTINE

Pregledni rad
UDK 94(37)

IGOR VUKMANIĆ
Arheološki muzej Osijek
Trg sv. Trojstva 2
HR-31000 Osijek

Na više od 5 000 km duge granice Rimskoga Carstva (limes) danas se gleda kao na jedinstven spomenik. Promatrane u takvom kontekstu, na svjetskoj ih je razini moguće usporediti jedino s Kineskim zidom. Iako se kakvoća njihovih ostataka razlikuje od regije do regije, nedvojbeno svi pripadaju spomenicima najviše kategorije. Zato ih se, pod nazivom „Granice Rimskoga Carstva“ (Frontiers of the Roman Empire), želi proglasiti dijelom svjetske kulturne baštine. Njome su već imenovani Hadrijanov zid i Antoninov zid u Velikoj Britaniji, te Gornjogermansko-retijski limes u Njemačkoj. Pripreme traju i u drugim europskim zemljama kako bi se i njihov dio limesa uključio u taj neprikosnoveni, prekogranični spomenik. Jedna je od tih zemalja i Hrvatska.

Ključne riječi: Rimsko Carstvo, limes, Hadrijanov zid, Gornjogermansko-retijski limes, Antoninov zid, UNESCO

UVOD

Latinska je riječ *limes* Rimljanima značila prolaz između dvaju polja (BREEZE et al. 2008.b: 27), granicu posjeda ili put izgrađen uz granicu Carstva (SANADER 2000.: 30). Osim što je *limes* sinonim i za limitsku (pograničnu) cestu (MAREVIĆ 2000.: 1774), njome su obilježavali i čistine u šumama kroz koje je bilo omogućeno kretanje vojske te graničnu liniju pod vojnim nadzorom. U tom je slučaju limes obuhvaćao sve građevine koje je izgradila i kojima se koristila rimska vojska, te je označavao vanjski rub ekonomski i administrativno jasno organiziranoga rimskog teritorija.¹

Limes je mogao biti izgrađen u obliku zida, nasipa (*vallum*) ili jarka (*fossatum*), ili postavljen uz prirodne prepreke kao što je obala rijeke (*ripa*) (CLEERE 2006.: 23, 24; MAREVIĆ 2000.: 1149, 2756, 2757, 3399). Da bi imali uvid u područja izvan granica Carstva, Rimljani su na visokim obalama Rajne i Dunava izgradili promatračnice. Promatračnice treba razlikovati od signalnih postaja podignutih s unutarnje strane limitske ceste, na mjestima gdje se ona udaljavala od riječne obale. Cesta je povezivala kastele (stalne logore u kojima su boravile pomoćne jedinice rimske vojske) s obližnjim utverdama, najčešće u njihovu

zaleđu (u njima su boravili legionari). Taj je linearni sustav, koji je uključivao i druge, manje građevine vojnoga karaktera duž granice, postao opći princip rimskoga shvaćanja (VISY 2008.: 58, 68-72) koji se krenuo razvijati u 1. st. nakon što ih je car August (27. g. pr. Kr.-14. g.) odlučio ustaliti (VISY, N. D.: 7, 113), a car Hadrijan (117.-138.) čvrsto utvrditi. Takve su građevine Hadrijanov zid i Antoninov zid u Velikoj Britaniji, Gornjogermansko-retijski limes u Njemačkoj, te *fossatum Africae* u Alžiru i Tunisu (VISY 2005.: 199).

Kontinuirani linearni obrambeni sustav izmijenjen je u 4. st. u duboku zonu koja je sezala daleko u unutrašnjost provincija. Potpuna reorganizacija državnoga aparata provedena je tada, između ostaloga, premještanjem vojske s limesa u utvrđena mjesta u zaleđu (JILEK 2009.: 58).

GRANICE RIMSKOGA CARSTVA – SPOMENIK SVJETSKE BAŠTINE

Dio britanskog limesa pod nazivom Hadrijanov zid uvršten je 1987. g. u popis svjetske baštine.² Kada je 1996.

1 Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, *Upper German-Raetian Limes*, vol. 1, Nomination for Inclusion on the World Heritage List, n.p. 2004., 22.

2 Prema uputama Konvencije o zaštiti svjetske baštine iz 1972. g., zemlje koje su njezine potpisnice mogu prijaviti spomenike na svojem teritoriju za upis na UNESCO-vu listu svjetske baštine. Taj se popis naziva tentativna lista i služi kao indikacija budućih nominacija. U pripremi nominacije, koja mora sadržavati tekstualnu dokumentaciju o spomeniku i zemljopisne karte, pomaže Odbor za svjetsku baštinu. Kada je

g. predloženo da se jedan njemački dio limesa (Gornjogermsko-retijski limes) nominira na UNESCO-vu listu, pojavila se ideja o multinacionalnom spomeniku svjetske baštine. Na sastanku Europskoga arheološkog društva (EAA) u Esslingenu 2001. g., H. Cleere, S. von Schnurbein, S. Sommer, A. Thiel, C. Young i D. J. Breeze dogovorili su stvaranje jednoga spomenika koji će obuhvatiti cijelu granicu nekadašnjega Rimskoga Carstva (BREEZE, JILEK 2008.b: 27, 28) da bi uspostavili zajednički standard u njegovu istraživanju, dokumentiranju i zaštiti (JILEK 2009.: 61).

Priprema za stavljanje Gornjogermsko-retijskoga limesa na UNESCO-v popis zasnivala se na međudržavnoj suradnji. Budući da je taj postupak uzimao u obzir stavove drugih država, Vlada je Ujedinjenog Kraljevstva pristala da se na Hadrijanov zid gleda kao na prvi dio spomenika *Granice Rimskoga Carstva*, odnosno da se Gornjogermsko-retijski limes shvati kao njegov drugi dio. Za takav je združeni spomenik usvojena zajednička izjava o nominaciji u kojoj su postavljena upravljačka mjerila primjenjiva i na sve ostale dijelove limesa koji će se upisati ubuduće. U izradbi izjave Ujedinjeno su Kraljevstvo i Njemačku savjetovali Centar za svjetsku baštinu te Bratislavska skupina.³ Bratislavsku skupinu čine predstavnici zemalja koje su uvrstile dio limesa u popis svjetske baštine, predstavnici zemalja koje su nominirale dio limesa za taj popis i zemalja koje su UNESCO-u podnijele službeni zahtjev (tentativnu listu) za nominaciju. Ta se radna skupina stručnjaka za rimske granice redovito sastaje da bi raspravljala o strategiji istraživanja, izradbi međunarodne baze podataka i standar-

nominacija završena, evaluaciju spomenika obavlja ICOMOS (<http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>: 2, 9, 17-19, 113). Uvjet za upis jesu posjedovati jedan od kriterija iznimne univerzalne vrijednosti i autentičnosti (<http://whc.unesco.org/en/nominationprocess>). Svi se dijelovi rimskih granica kandidiraju prema istim kriterijima Konvencije na način da sami ne moraju očitovati iznimnu univerzalnu vrijednost. Izvještaji o stanju očuvanosti spomenika pripremaju se periodički, a moraju navoditi promjene vlasništva, pravnoga statusa ili upravljačkoga sustava i vremenski okvir planiranoga djelovanja (<http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> 21, 35, 36, 54, 126-9). Sve buduće nominacije, u združenome tipu spomenika kakav su *Granice Rimskoga Carstva*, moraju prihvatiti države koje su prije proglasile jedan njihov dio svjetskom baštinom. *Granice Rimskoga Carstva* stavljaju se na UNESCO-v popis prema kriterijima *ii*, *iii*, te *iv*:

ii) jer u razvoju arhitekture, tehnologije, monumentalnosti, urbanoga planiranja ili utjecaja na krajolik pokazuju bitnu razmjenu ljudskih vrijednosti - u Rimskome je Carstvu očit razvoj vojne arhitekture i urbanizacije

iii) jer su jedinstveno ili iznimno svjedočanstvo neke kulturne tradicije ili civilizacije - budući da je limes najveći spomenik Rimskoga Carstva, fizički ostaci svjedoče širenju rimske kulture, robe i ideja

iv) jer su zadivljujući arhitektonski ili tehnološki primjer utjecaja na krajolik iz jednoga značajnog stanja u povijesti - moć rimske civilizacije prostirala se Europom, Azijom i Afrikom.

Zajednička izjava o nominaciji za ovaj spomenik iz 2004. g., str. 4-9., poimence nabroja zemlje kojima limes prolazi. To su: Velika Britanija, Nizozemska, Njemačka, Austrija, Slovačka, Mađarska, Austrija, Hrvatska, Srbija, Rumunjska, Bugarska, Turska, Sirija, Jordan, Izrael, Irak, Egipat, Libija, Alžir, Tunis i Maroko. Svi su njegovi dijelovi, danas u različitim državama, spomenici najviše kategorije. Treba ih sustavno istražiti, zaštititi i s vremenom proglasiti dijelom svjetske baštine (SANADER 2008.: 73).

3 Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, "Preface", *Upper German-Raetian Limes*, vol. 1, Nomination for Inclusion on the World Heritage List, n.p. 2004.

du za upravljanje spomenikom. Stvaranjem zajedničkoga stajališta, skupina nastoji uskladiti znanstveni okvir rada i premostiti razlike koje proizlaze iz tradicija istraživanja pojedinih država. Ime je dobila prema mjestu prvoga susreta u 2003. g. Uslijedili su sastanci u Koblenzu, Londonu, Gyuru, Amersfortu, Parizu i Lèonu (JILEK 2008.d: 201-203).⁴

Načela Bratislavske skupine preklapaju se s interesima *Congress of Roman Frontier Studies* (BREEZE 2008.e: 58). Dugoročni cilj im je uvrstiti u UNESCO-v popis sve primjereno očuvane dijelove limesa u Europi, na Bliskom Istoku i sjevernoj Africi, imajući u vidu da je granica Rimskoga Carstva negdje bila tek linearna prepreka ili crta na karti, a drugdje široka vojna zona (BREEZE, JILEK 2008.b: 25-28).

Granice Rimskoga Carstva u 2. st.

Prihvaćanjem Gornjogermsko-retijskoga limesa na popis svjetske baštine u Durbanu 15. srpnja 2005. g. (BECKER 2006.: 50), UNESCO je službenim putem stvorio jedan novi, serijski, transnacionalni spomenik *Granice Rimskoga Carstva* (BREEZE, YOUNG 2008.: 29-34). Taj spomenik prolazi područjem različitih reljefnih obilježja, izgrađen je od različitih materijala u različito vrijeme, različitog je oblika i složenosti. No, svaki njegov pojedini dio pripada većoj cjelini – zajedničkom sustavu obrane Carstva. Budući da je takav tip lokaliteta stvoren da bi ohrabrio suradnju među zemljama, njime upravlja međunarodni odbor u kojemu su savjetnici iz Ujedinjenoga Kraljevstva i Njemačke (BREEZE et al. 2005.: 7, 9), članovi Bratislavske skupine te promatrači država koje su izrazile namjeru

4 Sastancima Bratislavske skupine mogu prisustvovati jedino poslanici zemalja koje u tu skupinu delegira nadređeno ministarstvo. Odlukom Ministarstva kulture Republike Hrvatske to su Mirjana Sanader i Igor Vukmanić. Posljednji razgovori skupine vođeni su početkom studenoga 2008. g. u Beču, te krajem svibnja 2009. g. u Saalburgu. Tamo je dogovoreno da se posebna pozornost posveti zaštiti nalazišta u naseljenim mjestima te da se u popis svjetske baštine može uvrstiti spomenik koji se u trenutku nominacije nalazi pod zemljom, tj. nije vidljiv.

nominirati limes za UNESCO-v popis.⁵ Te su zemlje Austrija, Mađarska, Slovačka, Hrvatska (BREEZE, JILEK 2008.b: 25), Rumunjska i Bugarska (JILEK 2008.c: 5).

Postupak stavljanja Spomenika na popis svjetske baštine dugotrajan je i zahtjevan posao koji traži znatne financijske izdatke. Zamolbu za njih je, iz projekta *Culture 2000*, podnijela izvršna agencija škotske vlade *Historic Scotland*. Članovi Bratislavske skupine S. Jilek i K. Behrbohm usuglasili su izvornu prijavu za projekt *Frontiers of the Roman Empire* kojim je predsjedao D. J. Breeze, a trajao je od 2005. do 2008. g. U nj su bili uključeni stručnjaci iz Austrije, Njemačke, Mađarske, Slovačke, Slovenije, Španjolske, Poljske i Ujedinjenoga Kraljevstva. Zamisao projekta bila je izdavaštvom, filmovima i plakatima, upoznati javnost s problematikom limesa. Lokalnim zajednicama, duž pravca njegova pružanja, ponuđena je mogućnost povezivanja na web-portal (BREEZE, JILEK 2008.a: 8, 9) koji djeluje kao poveznica nacionalnih baza podataka, s osnovnim podatcima o nekom lokalitetu (na limesu) i njegovom trenutačnom stanju (BORGULYA et al. 2008.: 15, 17). Konzervacija, upravljanje i izlaganje javnosti bile su također teme *Culture 2000* radionica (SOMMER et al. 2008.b: 129, 130) održanih u mjestima Sopron, Esslingen, Airth Castle, Bratislava/Rušovce, Svištov, Pečuh, te Neustadt (BREEZE, JILEK 2008.a: 7-14). U središtu pozornosti bilo je još postavljanje izložaba o limesu, usklađivanje dokumentacije i uputa za zaštitu te stvaranje tezaurusa vojnih naziva. Projekt je rezultirao financiranjem geofizičkoga dokumentiranja u više europskih zemalja⁶ i financijski je pomogao održavanje XX. kongresa o limesu u Léonu 2007. g., te izradbu vodiča *The Roman Army in Hispania* (MORILLO 2008.: 107).

Kada je 2008. g. UNESCO proglasio Antoninov zid trećim dijelom spomenika *Granice Rimskoga Carstva*, javnosti je postala dostupna jedinstvena digitalna baza podataka u kojoj se nalaze sve izjave, karte i zakoni država koje su ove priložile nominaciji.⁷

HADRIJANOV ZID

Pravci limesa, koji su uvršteni u UNESCO-v popis svjetske baštine, zajednički su nazvani *Granice Rimskoga Carstva*. Zasad su to Antoninov zid, Gornjogermansko-retijski limes te Hadrijanov zid.⁸

Hadrijanov se zid pruža dužinom od 117 km od mjesta Wallsend na istočnoj obali sjeverne Britanije do mjesta Bowness na zapadnoj britanskoj obali. Zona koja je 1987. g. proglašena dijelom svjetske baštine, uključila je bedeme, jarak, promatračnice, kastele i civilna naselja u bližoj okolici zida. Obuhvatila je čitavu njegovu dužinu (osim u Newcastleu i Carlisleu), kastel *South Shields*, lokalitete

duž ceste *Staneagate* i kastele na jugozapadnoj kumbrijskoj obali. Zasad ih je zaštićeno deset, a preostali se nalaze pod recentnim zdanjima u okruzima *Cumbria*, *Northumbria* i *Tyne and Wear*.⁹ Površina Hadrijanova zida, koju obuhvaća UNESCO-v popis, iznosi 4650 ha, a zaštićena je osnovnim britanskim Aktom o zaštiti iz 1979. g.

Kao razlozi za uvrštenje u popis svjetske baštine bili su izdvojeni raznolikost strukture zida i tipova građevina, kompleksnost te stalni popravci i dogradnje. Promatran kao sustav međusobno ovisnih lokaliteta, Hadrijanov zid omogućuje njihovo proučavanje i usporedbu. Smještaj u krajoliku i razumijevanje metoda kojima je izgrađen iznimno su rijetki.¹⁰ S obzirom na navedeno, spomenici pod UNESCO-vom zaštitom moraju imati neki oblik prikladnoga upravljačkog mehanizma.¹¹ Države koje su uvrstile

9 Budući da je Hadrijanov zid uvršten u popis svjetske baštine 1987. g., prijavi nedostaju brojni podatci koje je moguće naći u nominacijskim dokumentima za Gornjogermansko-retijski limes i Antoninov zid.

10 World Heritage Convention, *Cultural Properties: UK Nomination, Hadrian's Wall Military Zone*, The Historic Buildings and Monuments Commission for England on behalf of the Department of the Environment, n. p. 1986., 1, 2, 36-38, 42-45.

11 Lokaliteti stavljeni na popis svjetske baštine moraju na organizirani način imati riješeno pitanje upravljanja i zaštite spomenika. Ono mora, ako se za tim ukaže potreba, na nacionalnoj i lokalnoj razini onemogućiti daljnji razvoj i gradnju u njegovoj okolici. Tomu prethodi točno poznavanje granica zaštićene arheološke zone (<http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>: 25, 26). U nominaciji Gornjogermansko-retijskoga limesa za popis svjetske baštine iz 2004. g., str. 3, navedeno je da upravljački mehanizmi moraju odrediti vrijednost spomenika, omogućiti mu pristup, sudjelovanje udruga i zajednica na lokalnoj i regionalnoj razini te održivu ekonomsku uporabu. Njima se iznose konkretni prijedlozi budućim upravljanjem i perspektivama spomenika. Prema uputama koje je u *Operational Guidelines* propisao UNESCO, upravljački plan mora biti usmjeren na posao koji tek slijedi, a zasnivati se na prethodnim planovima i djelovanju. Kako se o upravljanju spomenikom brinu države u kojima se on nalazi, upravljački se plan dopunjuje u kontekstu postojeće nacionalne legislative i razvojnih planova, te trenutačnih standarda o očuvanju baštine. Takav je stav zauzet pri nominaciji Antoninova zida iz 2007. g., str. 3, 11, 12. Iz nominacije za Gornjogermansko-retijski limes, str. 5, 14-18, kao rezultat upravljačkoga plana, u tijeku je uređenje šetnica i postavljanje interpretacijskih ploča napravljenih u suradnji s parkovima prirode, šumarskim uredima i planinarskim društvima. Uz jasna ograničenja, gradnja uz limes je dopuštena, osim na optičkoj osi pravca njegova pružanja. Okolna polja i šume također imaju bitnu ulogu u zaštiti i dojmu. Iako se inzistira na boljem prilazu spomeniku i kvaliteti života lokalnih stanovnika, problem je nedovoljno razvijena svijest o njegovu postojanju ispod suvremenih zdanja. Budući da je nevidljivi dio spomenika sastavni dio *Granice Rimskoga Carstva*, političari u regionalnim i lokalnim tijelima vlasti naročito moraju tomu dijelu spomenika zajamčiti održivu daljnju uporabu (JILEK 2008.a: 53, 54). Svaki oblik preventivnoga djelovanja i odluku o uporabi prikladnih materijala, države članice Europske unije moraju uvrstiti u nacionalnu legislativu jer je rizik gubitka kvalitete u izravnoj vezi s neuvrštavanjem pod zaštitu (SCHMUCKLE-MOLLARD, STAUB 2004.: 1-5). Konstantna uporaba spomenika ne smije utjecati na njegove iznimne univerzalne vrijednosti, autentičnost ni integritet, a mora biti ekološki i kulturološki prihvatljiva. Lokalne zajednice same moraju donijeti relevantne dokumente kojima potvrđuju podjelu odgovornosti u upravljanju (<http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>: 29-31). Istodobno je zadatak gradskih i regionalnih muzeja integrirati novija otkrića s limesa u svoj stalni postav jer se javnost na takvim mjestima upoznaje sa spomenikom. Međutim, materijal smješten u muzejima i muzeji sami nisu dio svjetske baštine (u ovome smislu). Dugoročan cilj svih nacionalnih upravljačkih planova mora biti iz limesa napraviti turističko odredište (FLÜGEL 2008.: 175-177), a u muzejima postaviti virtualne izložbe prema željama i potrebama korisnika (FLÜGEL, FRANCIS 2008.: 180). Krajnji je smisao,

5 UNESCO World Heritage Centre Meeting, Paris, 9 February 2006., 1.

6 Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, The Antonine Wall, *Management Plan 2007-2012*, Edinburgh 2007., 48, 49.

7 Tu je bazu podataka moguće vidjeti na web-stranici: http://whc.unesco.org/p_dynamic/sites/passfile.cfm?filename=430ter&filetype=pdf&category=nominations

8 <http://whc.unesco.org/en/list>

jedan dio rimskih granica u listu svjetske baštine, moraju osnovati udrugu čiji je posao baviti se održavanjem i izlaganjem spomenika, također i edukacijom i komunikacijom s javnošću. U Engleskoj je to *English Heritage*.¹² Upravljačkim je planom za Hadrijanov zid predloženo proširenje arheološke zone na cijeli zid i jarak. Time bi se u nju uključili neupisani dijelovi spomenika u urbanim sredinama. U planu je i osnivanje zajedničkog upravljačkoga tijela koje će objediniti sadašnji koordinacijski i turistički ured.¹³

GORNJOGERMANSKO-RETIJSKI LIMES

Gornjogermansko-retijski limes bila je utvrđena rimska carska granica od Heddesdorfa na sjeveru pa do Eininga na jugu koja nije uzimala u obzir prirodne prednosti krajolika, već je često bila ravna poput pravca. U Gornjoj su Germaniji limes u dužini od 330 km činili kasteli, promatračnice, jarak i palisade. Duž 52 km rijeke Majne, limes je bila sama rijeka s promatračnicama i kastelima u njezinoj pozadini, a povezivala ih je cesta. Retijski je limes činio kameni zid dug 167 km. I uz njega su stajale promatračnice i kasteli.¹⁴

U Njemačkoj je od 2000. g. održano nekoliko nacionalnih kolokvija o procesu približavanja UNESCO-u (THIEL 2008.b: 5). Tada su se, zajedničkim naporima, četiri njemačke savezne države (*Baden Württemberg, Bayern, Hessen, Rheinland-Pfalz*) počele pripremati za uvrštenje Gornjogermansko-retijskoga limesa u popis svjetske baštine. No, prvo je bilo potrebno sve ostatke građevina u vezi s vojskom (uz limes), uvesti u registar arheoloških spomenika (THIEL 2003.)¹⁵, odrediti njihove točne lokacije i osigurati im zaštitu (JOST 2008.: 31-40).

Kada su u rujnu 2004. g. ICOMOS-ovi stručnjaci posjetili dijelove Gornjogermansko-retijskoga limesa da bi obavili evaluaciju spomenika, izrazili su zabrinutost zbog čestih neautentičnih rekonstrukcija¹⁶ i bojazan što neki

lokaliteti nisu bili pod odgovarajućom pravnom zaštitom. Prihvaćanjem Venetske povelje, rekonstrukcije se više ne smatraju autentičnima niti se mogu nominirati za popis svjetske baštine. Zato su sve rekonstrukcije napravljene na tom dijelu limesa poslije 1965. g. i suvremene zgrade iznad rimskih ostataka proglašene *buffer*¹⁷ zonama i kao takve uvrštene u nominaciju.

Na popis svjetske baštine 2005. g. upisano je 507 km dužine Gornjogermansko-retijskoga limesa. Ukupno je tamo poznato 63 kastela; 58 su uvršteni u popis svjetske baštine. Između njih je niz od 60-ak manjih postaja, te 896 promatračnica. Vidljivo ih je 260, za njih 394 položaj se pretpostavlja, a 28 ih je uništeno.¹⁸ Iznad zemlje trenutačno je moguće vidjeti ostatke 27% svih rimskih građevina uz taj dio limesa u Njemačkoj; 64% nalazi se pod zemljom i nije točno određeno, a 9% je uništeno (HÖCHTL et al. 2008.: 167). Površina pod zaštitom UNESCO-a iznosi 3440 ha i proglašena je cijelim pravcem pružanja limesa¹⁹ na pojasu zemlje širokom 30 m. Kod promatračnica, ta se zona povećava na 60 m x 60 m ili više. U gusto naseljenim područjima svi su netaknuti dijelovi kastela i promatračnica uključeni u zaštićenu zonu, dok su uništena mjesta i arheološki bogata susjedna područja obilježena kao *buffer zone*. Njihova površina iznosi 25850 ha. Budući da je Njemačka savezna republika, pitanja su zaštite odgovornost svake pokrajine zasebno. One same propisuju i izvršavaju akte o zaštiti i prostorne planove.

Nadzor spomenika, istraživanje i prikupljanje dokumentacije o limesu, razvoj upravljačkoga plana, zaštita i osnivanje novih muzeja i infrastrukture, te upravljanje bazom podataka posao je *Deutsche Limeskommission*. Ta je komisija, sa sjedištem u Saalburgu, javnosti odgovorna

zbog gubitka autentičnosti (BREEZE 2008.d: 109), a principijelno je pravilo pri rekonstrukciji jasna razlikovnost između suvremenoga i izvornoga (THIEL 2008.a: 150, 172). Ostaci trebaju o sebi govoriti sami. Modernim tehnologijama već je danas moguće razvijati virtualne rekonstrukcije građevina i to je stanje kojemu treba težiti (BREEZE 2008.c: 141-144).

17 Budući da je u prošlosti limes u kontinuitetu stajao na rubovima Rimskog Carstva, autentične strukture mogu biti očuvane pod postojećim suvremenim zdanjima. Zbog toga se u njegovoj okolini proglašavaju *buffer zone*, područja u kojima je novogradnja zabranjena. Takve zone okružuju zonu svjetske baštine u kojoj postoje arheološki ostaci i proglašavaju se na mjestima gdje se arheološka prisutnost pretpostavlja, ali nema konkretnih dokaza, te tamo gdje su arheološki ostaci većinom uništeni, ali postoji mogućnost da su se očuvali. Za njihovo točno prostorno određenje ne postoji jedinstven princip, no uvijek su vizualno vezane uz percepciju spomenika svjetske baštine. Širina im ovisi o lokalnim okolnostima. Rubovi *buffer zona* mogu biti naselja, ceste, kanali, potoci i rijeke bez vidljive ovisnosti o spomeniku, a kada ih se uklopi u lokalne razvojne planove bit će moguće doživjeti emotivni čimbenik koji je granica Rimskog Carstva ostavljala nekad. Podrobnija se objašnjenja mogu pronaći u nominaciji za uvrštenje Gornjogermansko-retijskoga limesa u popis svjetske baštine iz 2004. g., str. 4, 5, 8, 101-103. Najsuremeniji načini u određenju *buffer zona* primijenjeni su u Škotskoj. Tamo su upotrebom digitalnih modela terena i računalnim programom izračunali zone teoretske vidljivosti između spomenika i njegova okruženja, a najkraću moguću vidljivost proglasili najvećim dometom granica *buffer zone* (1-2 km). Na kartama ih se prikazuje u istoj širini kao i zid, nasip ili jarak, ali u drugoj boji (DOWER 2008.: 113-116).

18 ICOMOS, *Frontiers of the Roman Empire (Germany)*, No. 430 bis, April 2005., 162-168.

19 <http://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-29com-08B.Add.2pdf>

odgovarajućom promidžbom, stvoriti emocionalnu vezu s baštinom jer ona mora ponuditi odmak od svakodnevnoga života i pretvoriti se u turističku atrakciju (LENGKEEK 2008.: 45, 46, 49). Koncept povijesnoga kulturnoga krajolika, kakav promovira UNESCO, rezultat je međudjelovanja prirode i čovjeka iz različitih vremenskih razdoblja. Taj je koncept temelj zaštite, očuvanja i razvoja kulturnog krajolika u okolini limesa (JESCHKE 2008.: 190).

12 <http://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-29com-08B.Add.2pdf>

13 <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle01/section2/430-summary.pdf>

14 *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, Upper German-Raetian Limes*, vol. 1, Nomination for Inclusion on the World Heritage List, n.p. 2004., 1, 4, 7-22, 51, 134-192.

15 <http://www.limes-in-deutschland.de/projekt.html>

16 Na limesu je izgradnja replika i rekonstrukcija dozvoljena jedino u edukativne svrhe, turističke potrebe ili u slučajevima kada su spomenici posve istraženi ili uništeni. Pritom svi upotrijebljeni postupci moraju biti reverzibilni, kopirati antičke procese gradnje i u skladu s međunarodnim standardima (BREEZE, JILEK 2008.a: 136-138). Njemačko iskustvo, koje je sumirala nominacija za pridodavanje Gornjogermansko-retijskoga limesa popisu svjetske baštine iz 2004. g., str. 10, 29, pokazalo je da se konzervirana mjesta posjetiteljima mogu činiti bolje očuvanima nego ona neistražena. Bolje je, stoga, lokalitete ostaviti u stvarnom povijesnom stanju. *In situ* replike osobito su neprihvatljive

predstaviti i koncept svjetske baštine. Najposjećeniji muzeji s tematikom limesa u Njemačkoj su *Saalburg Museum* i *Aalen limesmuseum*.²⁰

ANTONINOV ZID

Antoninov zid je najsjevernija i najkraća linearna granica Rimskoga Carstva koja uzima u obzir topografiju na najužem prijevoju današnje Škotske. Proteže se u dužini od 60 km od Bo'nessa na rijeci Forth do Old Kilpatricka na rijeci Clyde, a čini ga nasip treseta²¹ čiji je istočni dio izgrađen od glinenih opeka i zemlje (BREEZE 2009.: 43). Pred njim se na sjevernoj strani nalazi jarak i blago povišeni vanjski nasip. Između jarka i nasipa ponegdje su iskopane jame koje su trebale usmjeriti kretanje do službenih mjesta ulaska u Carstvo. Nasip je 50-ak metara južnije pratila limitska cesta.

Jedna je trećina ukupne dužine Antoninova zida vidljiva danas, druga je trećina potvrđena istraživanjima i pod zemljom, a treća prolazi gradovima. Antoninov je zid naj-složeniji limes. Kasteli su tu bliže jedan drugome i razlikuju se veličinom, unutrašnjim rasporedom te planom. Od početka izgradnje bili su povezani cestom, a reljefne ploče i privremeni logori vojnika koji su ih gradili obiluju podacima o načinu njihova djelovanja.²²

Škotski su ministri predložili da se Antoninov zid 2003. g. nominira za popis svjetske baštine pa su 2007. g. nominacijski dokumenti predani na razmatranje UNESCO-u.²³ Spomenikom je svjetske baštine naredne godine proglašen pojas čitavom dužinom Antoninova zida, 5 m južno od nasipa i odatle projiciran 50 m prema sjeveru. Tako je određena zaštićena zona široka 50 m; šira gdje je potrebno. Obuhvatila je 16 očuvanih kastela, devet manjih kastela i 16 od 20 privremenih logora. Uključila je i druge linearne elemente te granice – nasip, jarak i vanjski nasip, cestu gdje je pouzdano utvrđena, sve manje građevine te civilna naselja. Udaljeniji su logori u vezi sa zidom u nominaciju bili uključeni zasebno. Ukupno dva kilometra kanala, željezničkih pruga i cesta proglašeni su *buffer* zonom da omoguću linearni tijek spomenika. Veći dio zida u urbanom kontekstu nije još stavljen na popis svjetske baštine. Kako znanje o njemu bude raslo, širit će se i područja zaštite te podnijeti amandmani UNESCO-u. Površina spomenika iznosi 526,9 ha, a *buffer* zona 5229 ha. Iznimnu univerzalnu vrijednost daju mu rijetkost, veličina, očuvanost, vještina gradnje i njezino planiranje, utjecaj na krajolik i stanovništvo, te

doprinos gospodarskim, obrazovnim i društvenim vrijednostima današnjice.

Antoninov je zid zaštićen osnovnim britanskim aktima. Pet je općina duž zida (*East Dunbartonshire, Falkirk, Glasgow, North Lanarkshire, West Dunbartonshire*) i jedan oblik međunarodne regionalne suradnje (*Glasgow and the Clyde Valley*) podnijelo na njih dodatne police o zaštiti. Danas je ukupno 40 km njegove dužine zaštićeno područje. Održavanjem spomenika u ime škotske vlade upravlja *Historic Scotland* na osnovi upravljačkoga plana. U njemu su utvrđene srednjoročna (2007.-2012.) i dugoročna vizija (2007.-2037.) o zaštiti i upravljanju spomenikom.²⁴

Kada je kao član ICOMOS-a 2007. g. Z. Visy izvršio njegovu evaluaciju, u reinterpetiranom prijepisu izjave o iznimnoj univerzalnoj vrijednosti, djelatnici ICOMOS-a napravili su pogrešku ne razumjevši razliku između nevidljivoga i uništenoga. Zato je tu izjavu potrebno izmijeniti i pojasniti (JILEK 2008.c: 2). UNESCO-va odluka o stavljanju na popis svjetske baštine iz 2008. g., predložila je obnovu nasipa i ukazala na obližnji kamenolom kao prijetnju spomeniku.²⁵

IZAZOVI PRI DEFINIRANJU LIMESA POSTAVLJENOGA U ZALEĐU RIJEKA

Granice Rimskoga Carstva koje su već uvrštene u UNESCO-v popis utvrđene su, odnosno umjetno izgrađene granice čiji manji dio ponegdje oplakuje rijeka (Gornjoger-mansko-retijski limes) ili more (Hadrijanov zid, Antoninov zid) (JILEK 2008.c: 3). Čak i kada su mijenjale smjer, lokaliteti uz njih nemaju problema u dokazivanju kontinuiteta jer ih povezuju zidovi, palisade, nasipi ili jarci. No, podizanje nasipa ili jaraka uz prirodne granice nije bilo potrebno pa uz rijeke ti očiti dokazi linearnosti nedostaju, a graničnu je liniju teže definirati i prezentirati. Smještaj i izgled lokaliteta slabije su poznati, a njihova je gustoća ovisila o topografskim uvjetima. Uz limitsku je cestu pojedine kastele povezivala i sama rijeka. Njezin nekadašnji tok identificiranju mostobrani (JILEK 2008.b: 65-69), izgrađeni s obiju strana Dunava ili Rajne (VISY 2003.: 168). Rijeke često same mijenjaju korita i plave, a irigacijske su mjere kroz stoljeća djelomično izmijenile izgled povijesnoga krajolika. Da bi se stara riječna korita mogla staviti na popis svjetske baštine, prvo ih treba identificirati. Osim toga, područja uz rijeku gusto su naseljena, a rimski i ini ostatci nalaze se ispod brojnih suvremenih naselja. Otkriju li se pokraj rijeka samo pojedinačni lokaliteti, čitav sustav gubi autentičnost i kontinuitet (JILEK 2008.b: 69). U tom je slučaju upitan i njihov odnos u povijesnu okruženju jer mogu postojati velike razlike u udaljenosti od stare obale. Iz toga je razloga važno biti upućen u geološke podatke i klimatske promjene

20 *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, Upper German-Raetian Limes*, vol. 1, Nomination for Inclusion on the World Heritage List, n.p. 2004., 3-5, 20, 24, 26, 29-34, 42, 43.

21 *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, The Antonine Wall*, vol I., Nomination for Extension of the World Heritage Site, Edinburgh 2007., 3, 11, 25.

22 *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, The Antonine Wall*, vol I., Nomination for Extension of the World Heritage Site, Edinburgh 2007., 11, 25, 42-46, 57, 58, 76-79

23 *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, The Antonine Wall, Management Plan 2007-2012*, Edinburgh 2007., 3.

24 *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, The Antonine Wall*, vol I., Nomination for Extension of the World Heritage Site, Edinburgh 2007., 17, 20-23, 26, 79, 82, 88, 96, 97, 101, 105, 108, 116.

25 <http://whc.unesco.org/en/decisions/1501>

(KUTTNER 2008.: 97). Umjesto da se pozornost usmjeri samo na limitsku cestu, bolje je obratiti je na sustav svih građevina u vezi s vojskom. Međutim, budući da se jedino zaštićeni dijelovi spomenika mogu nominirati na UNESCO-vu listu, zbog male bi se količine poznatih podataka samo manji dio lokaliteta mogao uvrstiti u popis svjetske baštine. Čak i da se takva područja proglašavaju *buffer* zonom, to nije njihova prava svrha. Premda je baš to učinjeno na dijelovima Gornjogermskog-retijskoga limesa, isto neće biti prihvaćeno za ostale rimske granice postavljene uz rijeke. Rješenje je sljedeće. Uz prirodne je granice, koristeći ne-destruktivne metode, potrebno definirati i popisati postojeće ostatke arhitekture iz rimskoga razdoblja pod zemljom. Stajališta su pojedinaca kako spomenici, koji će postati dijelom svjetske baštine, ne trebaju biti pod nacionalnom zaštitom (JILEK 2008.c: 3) jer su iskustva pokazala da je taj status učinkovita strategija za dugoročnu očuvanost i održivu uporabu vidljivih i nevidljivih arheoloških ostataka, predmet razgovora Bratislavske skupine (JILEK 2009.)²⁶.

GRANICE RIMSKOGA CARSTVA U PODUNAVLJU I PORAJNJU

Stanje očuvanosti i istraženosti limesa drugačije je od države do države. Svaka je zemlja slučaj za sebe pa su pripreme za njegovo pridodavanje popisu svjetske baštine u različitim fazama. Zahvaljujući S. Jilek iz Austrije, koja ima ulogu koordinatora projekta *Granice Rimskoga Carstva*, u funkciju je stavljena računalna baza podataka s osnovnim podacima o stanju spomenika u Austriji i digitalnom interaktivnom kartom tamošnjih lokaliteta u 2. st. Institucionalna tradicija istraživanja limitskih lokaliteta postoji u toj zemlji od 1897. g. (*Limeskommission*).²⁷ Austrijski se stručnjaci u ovome trenutku bave registriranjem svih građevina vojničkoga karaktera na udaljenosti od 35 km od Dunava (KUTTNER 2008.: 95).

Slovački se limes nalazi na UNESCO-voj tentativnoj listi od 2002. g.²⁸ Arheološka su istraživanja u tijeku na lokalitetu Rušovce (*Gerulata*), a pod ingerencijom projekta *Culture 2000* napravljen je digitalni model vile rustike otkrivene u Čunovu. U Devinu se zaštita usmjerila k očuvanju rimskih ostataka izloženih u lokalnom muzeju (DYCZEK et al. 2008.: 76). Otvoreno je i pitanje je li *Kele(amantia)* bilo ime rimskoga kastela u Iži ili obližnjega germanskog naselja (KUZMOVÁ, RAJTÁR 2003.: 194). Projekt *Culture 2000* omogućio je u Iži održavanje skupa *Rimski dani*, neka geofizička istraživanja i ljetnu školu arheologije (BREEZE, JILEK 2008.a: 10, 11).

Ministri kulture u Slovačkoj i Mađarskoj odlučili su 2008. g. nominirati dijelove dunavskoga limesa za popis svjetske baštine. U tom će im pomoći projekt *Danube Limes – UNESCO World Heritage*. Zajednički bi napori trebali rezultirati stvaranjem kulturne rute duž obala Dunava

(JILEK 2009.)²⁹. Izlazna je godina tog *Central Europe* projekta 2013. Do tada bi trebalo napraviti zajednički koncept pri definiranju i zaštiti limesa uz Dunav, a koji će biti primjenjiv i na druge podunavske zemlje (JILEK 2009.: 61-63).

Istraživanja u Mađarskoj dobila su zamah kada se u Pečuhu 2003. g. održao XIX. međunarodni kongres o limesu. Doba nakon 2. svjetskog rata usporilo je u toj zemlji razvoj arheologije zbog djelomične zabrane korištenja snimaka iz zraka (VISY 2008.: 35, 39, 77), no povijest istraživanja lokaliteta duž mađarskoga dijela limesa seže još u 19. st. Stoga su brojni lokaliteti poznati, dobro istraženi te dokumentirani (VISY 1988.). Otprilike se 35% svih rimskih građevina uz limes u toj zemlji nalazi ispod tla, u naseljima nastalima nakon propasti Rimskoga Carstva (JILEK 2009.: 78-83). Taj je postotak u Velikoj Britaniji i Njemačkoj tek 8% (JILEK 2008.b: 69). Mađarska se baza podataka, financijski pomagana projektom *Granice Rimskoga Carstva*, podigla na višu razinu, obavljeno je novo snimanje iz zraka i uređena arhiva. Lokalni muzeji i institucije rade na katalogiziranju materijala i podataka s lokaliteta na limesu, a napravljena je i trodimenzionalna rekonstrukcija kastela *Intercisa* (Dunaújváros) (DYCZEK et al. 2008.: 77).

Istraživanja duž limesa u Bugarskoj naročito su se intenzivirala suradnjom domaćih, talijanskih i njemačkih kolega poslije 2. svjetskog rata (JILEK 2009.: 93). Sa stručnjacima iz Poljske krenulo se 2007. g. s rekognosciranjima i proučavanjima zračnih i satelitskih snimaka u mjestu Svištov (*Novae*). Većina poznatih lokaliteta ucrtana je na karte, a između Vidina (*Bononia*) i Silistre (*Durostorum*) prikupljena je i slikovna dokumentacija o njihovom stanju. Sustavno se radi na stvaranju digitalne arhive s istraživanja, te je u tijeku rasprava koje lokalitete uključiti u zaštićenu zonu. U pripremi je i tentativna lista (DYCZEK et al. 2008.: 77, 78).

Istočni su dio limesa u Rumunjskoj zajedno locirali rumunjski, mađarski i njemački stručnjaci (BREEZE, JILEK 2008.a: 7-14). Grad je Zalau (*Porolissum*) jedno vrijeme bio u središtu pozornosti rumunjskoga sudjelovanja u projektu *Culture 2000*. Međutim, planovi o velikim površinama za rekonstruiranje nisu se mogli uskladiti na lokalnoj i nacionalnoj razini pa su mu financijska sredstva ukinuta (SOMMER et al. 2008.b: 135).

Nizozemski je limes zaštićen nacionalnom legislativom, a *Programmabureau de LIMES* od 2006. g. služi kao centar za oglašavanje i komunikaciju.³⁰ Vlažno je tlo ondje omogućilo otkrivanje rimskih teretnih brodova, ali je meandriranje Rajne s niskih riječnih terasa pridonijelo nestanku onodobnih luka. Zaštitnim je istraživanjima u Woerdenu u Donjem Porajnju otkriveno da su drvene promatračnice tamo bile povezane cestom (JILEK 2008.b: 65-69), a istraživanjima u delti Rajne blizu Utrehta dokazalo se da je na otprilike svaki jedan kilometar bila podignuta promatračnica. Planovi za nominiranjem Donjogermskoga limesa u suradnji nizozemskih i njemačkih kolega trenutačno su obustavljeni. Njihov je zajednički *Das Rhein Limes Projekt* usmjeren na istraživanje toka rijeke (Rajne) iz rimskoga razdoblja, na mjestima gdje lanac promatračnica nije po-

26 <http://www.danube-river.org/site/content/view/170/71/lang,en/>

27 <http://www.limes-oesterreich.at/html/index.php>

28 <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1732/>

29 <http://www.danube-river.org/site/content/view/170/71/lang,en/>

30 http://www.limes.nl/assets/downloads/limes_organisation.pdf

stojao, ili ga je uništila erozija, ili česta promjena toka rijeke koji se pobliže određuje u razdobljima od po 50 godina. Interdisciplinarna suradnja na poljima geologije, arheologije, botanike i GIS-a tek u zadnje vrijeme daje rezultate. Njezin je cilj dokumentirati najprecizniju zonu u kojoj se mogu očekivati rimski nalazi (GERLACH et al. 2008.: 9, 16). Posebna je pozornost usmjerena na određenje do koje su mjere na neistraženim područjima očuvani arheološki ostatci, dok javnost više zanima integriranje kastela u rekreacijske parkove (SCHALLMAYER 2008.: 67-73).

U njemačkoj pokrajini Bavarskoj zasad ne postoji politička volja za nominiranjem dijela dunavskog limesa, no počelo se upisivati lokalitete u registar (JILEK 2008.c: 4), a plan i stanje ostataka pod zemljom opisivati i ucrtavati na karte³¹ u arheološkom katastru. Zasad je to pilot projekt ograničen na područje oko Straubinga (*Sorviodurum*) (SOMMER 2008.a: 119, 120). Budući da je osnova svih prijava za uvrštenje u popis svjetske baštine opis spomenika koji odgovara stanju na terenu, dokumentiranje uključuje fotografije iz zraka i geofizička ispitivanja. Ona su obavljena na mjestima kojima pravac limesa nije bio poznat. Posljednjih je godina sve češće i lasersko skeniranje iz zraka (LIDAR). Na taj je način snimljen Retijski dio limesa jer se njime mogu otkriti tlocrti manjih građevina na teško pristupačnim, šumovitim područjima. Također je uporaba digitalnih modela terena dovela do rasprave o potencijalnom položaju manjih građevina (SOMMER 2008.c: 71-73). Zanimljiv je i pokušaj bratimljenja muzeja i škola uz limes, osobito u Ujedinjenom Kraljevstvu i Bavarskoj (BREEZE, JILEK 2008.a: 14).

U posljednjih je nekoliko godina razvijen i obogaćen koncept *Culture in bloom*, strategija izlaganja spomenika koju su razvili stručnjaci za eksterijere, da bi sadnjom bilja dočarali neistražene ili slabije vidljive arheološke ostatke. Osobito je to uzelo maha u Njemačkoj i Škotskoj (SOMMER et al. 2008.b: 131).

HRVATSKI DIO LIMESA NA PUTU PREMA UNESCO-u

Prigodom primopredaje potvrde o stavljanju Gornjogermsko-retijskoga limesa na popis svjetske baštine, M.

31 Upute o izradbi zemljopisnih karata bile su u više navrata tema sastanaka Bratislavske skupine (JILEK 2008.d: 203). Vrste karata, koje su pri nominaciji za uvrštenje u popis svjetske baštine podnijele različite europske zemlje, nisu istovjetne. Na sastanku UNESCO-va Centra za svjetsku baštinu u Parizu 2006. g. dogovoreno je da one i ne trebaju biti takve dokle god jasno prikazuju spomenik, ali se razvojem modernih tehnologija ipak ide u tom pravcu. Geografske koordinate i GPS jamče da se podatci iz stvarnoga svijeta mogu točno prenijeti na karte (KUTTNER 2008.: 96). One u različitim mjerilima trebaju imati ucrtane granice spomenika i pravac pružanja limesa državom te jasno označene razlike između vidljivih, nevidljivih, pretpostavljenih i uništenih dijelova područja svjetske baštine i buffer zone. Jednako treba učiniti na katastarskim planovima, a područja gdje je spomenik pod pravnom zaštitom pojedine zemlje još posebno označiti (JONES, THIEL 2008.: 99, 100). Budući da je vidljivost ostataka na terenu ograničena, u mapiranju je ključno stvoriti dojam o jedinstvenosti spomenika (STEPHENS et al. 2008.: 80).

Sanader je 2006. g. u Aalenu održala predavanje *Rimsko Carstvo i njegove granice* da bi, između ostaloga, uputila na problematiku istraživanja hrvatskoga dijela limesa.

Taj je dio panonskoga dunavskog limesa dugačak 188 km (SANADER 2003.a: 463). Poznatije osobe koje su se bavile njegovim istraživanjem bili su D. Pinterović (PINTEROVIĆ 1969.: 53-69; PINTEROVIĆ 1971.: 55-83), J. Klemenc (KLEMENC 1961.a: 5-34; KLEMENC 1961.b.: 55-68) i M. Bulat (BULAT 1969.: 39-49; BULAT 1975.: 63-86; BULAT 1984.: 117-128), a prije njih P. Katančić (KATANČIĆ 1782.), K. Firinginger (FIRINGER 1954.: 148-152), L. F. Marsigli, I. Kukuljević, F. Römer, R. Frölich, R. Franjetić i I. Degmedžić. Jedan je od važnijih radova o toj temi 1961. g. objavljeni zbornik radova s V. međunarodnog kongresa o limesu koji je, godinu prije, ugostila JAZU, odnosno *Arheološko društvo Jugoslavije* putem svoje *Komisije za limes*, u više gradova bivše Jugoslavije (GRBIĆ 1961.: 3, 4; PINTEROVIĆ 1971.: 55-83). U toj je saveznoj republici djelovao *Međuakademijski odbor za istraživanje limesa*, osnovan 1962. g., u koji je svaka republička akademija postavljala nekoliko svojih predstavnika. Odborom je 1970-ih predsjedao G. Novak, tajnik je bio M. Suić, a njegova članica iz Hrvatske B. Vikić. *Muzej Slavonije Osijek* izdao je 1969. g. poseban broj Osječkoga zbornika koji je bio posvećen simpoziju o istraživanju limesa u Jugoslaviji, održanome u Osijeku 1968. g. (SUIĆ 1969.: 3, 4). No zanimanje za limes je poslije 1970. g. u nas zamrlo, a pravih sustavnih istraživanja do današnjega dana tu nije bilo. Da bi se suvremenoj hrvatskoj državi pružila potpora pri uspostavi ustanova za istraživanje limesa, u vrijeme održavanja *Congress of Roman Frontier Studies* u Mađarskoj 2003. g., jedan se od sastanaka stručnjaka za rimske granice, s temom o međunarodnoj suradnji, održao u Iloku (BREEZE et al., 2008.b: 15).

Ministarstvo je kulture Republike Hrvatske prijavilo 2005. g. hrvatski dio limesa na UNESCO-vu tentativnu listu (SANADER 2008.: 75). Te je godine osnovan i *Arheološki muzej Osijek* (AMO), zasad jedini arheološki muzej istočno od Zagreba. U njemu se nalazi ured za istraživanje i proučavanje limesa u Hrvatskoj koji od 2. pol. 2008. g. vodi Igor Vukmanić. Ured djeluje kao jedno od sjedišta potencijalne buduće veće organizacije, koja bi, pod okriljem MKRH-a, mogla uključiti više gradskih muzeja, institucija i udruga, a prikuplja dokumentaciju, arhivski materijal i karte lokaliteta uz dunavski limes (u Hrvatskoj), te priprema izvješća koje MKRH prosljeđuje UNESCO-u (VUKMANIĆ 2008.). Kada se na osnovu prikupljene dokumentacije utvrdi stanje, uslijedit će pregled terena i odabir mjesta koja će se staviti na popis zaštićenih područja. Sredstva za izradbu web-stranice <http://www.dunavskilimes-amo.com.hr/> o dunavskome limesu u Hrvatskoj osigurao je Centar za svjetsku baštinu (*World Heritage Centre*) preko UNESCO-va ureda u Veneciji *Regional Bureau for Science and Culture in Europe* (BRESCE).

Zasad naše spoznaje o hrvatskome dijelu limesa potječu iz rekognosciranja, slučajnih nalaza, zaštitnih istraživanja (SANADER 2006.: 154) i pisanih izvora (*Tabula Peutingeriana*, *Itinerarium Antonini Augusti*, *Itinerarium*

Hierosolymitanum, Notitia dignitatum, Geographus Ravennas, Ptolemaeus, Geographia) (SANADER 2003.b: 135-140), a njegovo je istraživanje opsežan i dugotrajan postupak. Pritom će djelomično pomoći projekt *Arheološka baština Baranje* koji je 2008. g., u suradnji s Institutom za arheologiju i Odsjekom za arheologiju HAZU, pokrenuo AMO. Cilj je pregledati područje između Batine i Belog Manastira, a ono obuhvaća neke lokalitete na sjevernome dijelu dunavskoga limesa u Hrvatskoj.³² Kako je magnetometar trenutačno najreprezentativnija geofizička metoda, a geofizika osnova za detaljno planiranje budućih istraživanja (FASSBINDER 2008.: 155, 170) – u skladu sa zaključcima deklaracije usvojene na sastanku Bratislavske skupine u Beču – bilo koji dio limesa može se uvrstiti u popis svjetske baštine čim ga se dokumentira i objavi na taj način. Zato arheološka istraživanja nisu nužna (VUKMANIĆ 2008.). No, u međuvremenu je, upućivanjem informacija medijima i usmenom predajom, bitno raditi na izgradnji i očuvanju novoga (staroga) identiteta, znanja o spomeniku i povećanju kulturne svijesti mjesne populacije jer je taj spomenik njihovo, odnosno naše zajedničko naslijeđe (BREEZE et al., 2008.a: 7-10).

ZAKLJUČAK

Limes je imao ekonomski i kulturološki utjecaj na sve aspekte provincijskoga života Rimskoga Carstva (VISY 2008.: 72). Veterani, trgovci i obrtnici nastanjivali su se u naseljima blizu pograničnih legijskih utvrda ili kastela u kojima su boravili pripadnici pomoćnih jedinica rimske vojske. Takva je mjesta također moguće zaštititi pod okriljem UNESCO-a (VISY, N.D.: 12). Osim što je djelovao kao prepreka, svrha je limesa bila na prolaznike ostaviti simbolički utisak. Funkcija mu je bila kontrola kretanja u i iz Carstva, te nadzor trgovine (THEBY N.D.).³³

Budući da se na sve dijelove limesa, bili oni već proglašeni dijelom svjetske baštine ili ne, gleda kao na jedinstven spomenik, problemi u jednom njegovom dijelu mogu cijeli spomenik staviti na popis svjetske baštine u ugroženosti.³⁴ Tomu pridonosi otuđivanje starorimskoga građevinskog materijala, podizanje agrikulturnih nasada, tzv. *divlja gradnja* i krađa pokretnoga arheološkog blaga (VISY 2003.: 130).

Nekada pitanja o kronologiji ili materijalni ostatci, a danas su u središtu zanimanja postavljeni ekonomski, socijalni i politički odnosi u Carstvu, kojemu je sigurnost jamčila stabilnost njegovih granica.³⁵ Oni njihovi očuvani dijelovi simbol su kontinuirane vrijednosti naslijeđa, regenerator krajolika i edukacijsko oruđe te izvor rekreacije.³⁶

32 Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku, *Rješenje* izdano 30. ožujka 2009., Osijek.

33 <http://www.hessen-limes.de/sites/artikel/thefrontier.htm>

34 UNESCO World Heritage Centre Meeting, Paris, 9 February 2006., 1-3.

35 Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, "Preface", *Upper German-Raetian Limes*, vol. 1, Nomination for Inclusion on the World Heritage List, n.p. 2004.

36 Nomination for extension of The World Heritage Site, *The Antonine Wall*, vol. I, Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Pro-

Zato limes zaslužuje biti izložen javnosti, a zaštita je lokaliteta, bilo vidljivih bilo nevidljivih, neophodna (VISY 2005.: 203) pa su napori za dodatno osnaženje njegove zaštite naše trajne i odgovorne dužnosti (THIEL 2008.b: 3). Ključno je danas na međunarodnome planu pronaći ravnotežu u prevenciji, očuvanju, konzervaciji, pristupu Spomeniku, interesima lokalne zajednice i njegove održive ekonomske uporabe. Budući da su *Granice Rimskoga Carstva* dio zajedničke europske kulturne baštine, njihovi ostatci interes su i poveznica od međunarode važnosti. Šira se javnost može upoznati s projektom serijom nedavno objavljenih vodiča o toj temi i putem službenih web-stranica (JILEK 2009.: 48, 64). Zahtjevni postupak, koji će dovesti do uvrštenja hrvatskoga dijela limesa u UNESCO-v popis svjetske kulturne baštine, potrebno je izvršiti prema uputama Konvencije o zaštiti svjetske baštine i provedbom nacionalnih zakona. To će zainteresirati javnost, podići saznanja i svijest o spomeniku te omogućiti razmjenu iskustava između zemalja koje se danas nalaze na području koje je nekad opasivalo Rimsko Carstvo.³⁷

KRATICE

AMO	Arheološki muzej Osijek
EAA	European Association of Archaeologists
GIS	Geographic Information System
GPS	Global Positioning System
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
ICOMOS	International Council on Monuments and Sites
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
LIDAR	Light Detection and Ranging
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

LITERATURA

BECKER, M., 2006., *Der Limes in Europa // Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz, 42-50.

BORGULYA, G. et al., 2008., *The 'Frontiers of the Roman Empire' Web Portal // Frontiers of the Roman Empire – The European Dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 15-19.

BREEZE, D. J. et al., 2005., *Frontiers of the Roman Empire*, Edinburgh-Esslingen-Wien.

BREEZE, D. J. et al., 2008.a, *Frontiers of the Roman Empire*, Nitra.

BREEZE, D. J. et al., 2008.b, *Frontiers of the Roman Em-*

posed Extension, Edinburgh 2007., 83, 86-88, 141.

37 <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>:152

pire, Pecs.

BREEZE, D. J., 2008.c, *Presenting Roman military sites to the public* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 141-144.

BREEZE, D. J., 2008.d, *The protection of Roman Frontiers* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 109-112.

BREEZE, D. J., 2008.e, *Research on Roman Frontiers* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 57-61.

BREEZE, D. J., JILEK S., 2008.a, *The Culture 2000 Project 'Frontiers of the Roman Empire'* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 7-15.

BREEZE, D. J., JILEK S. 2008.b, *The Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 25-29.

BREEZE, D. J., YOUNG C., 2008., *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site Summary Nomination Statement* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 29-37.

BREEZE, D. J., 2009., *The Antonine Wall – A World Heritage Site*, Edinburgh.

BULAT, M., 1969., *Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji* // Osječki zbornik 12, Osijek, 39-49.

BULAT, M., 1975., *Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji* // Materijali 13, Varaždin, 63-86.

BULAT, M., 1984., *Neki noviji antički nalazi iz Slavonije i Baranje* // Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, Zagreb, 117-128.

CLEERE, H., 2006., *Die römischen Grenzen als Weltkulturerbe* // *Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz, 22-27.

DOWER, B., 2008., *The Antonine Wall: The definition of buffer zones* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 113-119.

DYCZEK, P. et al., 2008., *Documenting the Frontiers of the Roman Empire - work on the Danube Limes in Austria, Slovakia, Hungary, Romania and Bulgaria* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 75-79.

FASSBINDER, J., 2008., *Neue Ergebnisse der Geophysikalischen Prospektion am Obergermanisch-Raetischen Limes* // *Neue Forschungen am Limes 3*, Stuttgart, 154-172.

FIRINGER, K., 1954.a, *Ponovno otkriće rimske ceste preko baranjskih dravskih močvara kod Osijeka* // Osječki zbornik 4, Osijek, 148-152.

FLÜGEL, C., 2008., *The World Heritage Site "Frontiers of the Roman Empire" in Museums: Revealing the invisible* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 175-179.

FLÜGEL, C., FRANCIS I., 2008., *Museums on the Frontier: an experiment in twinning the Senhouse Roman Museum on Hadrian's Wall and the Museum Ruffenhofen in Bavaria* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 179-181. *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, The Antonine Wall*, vol. I., Nomination for Extension of the World Heritage Site, Edinburgh 2007. *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, The Antonine Wall, Management Plan 2007–2012*, Edinburgh 2007.

Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Proposed Extension, Upper German-Raetian Limes, vol. 1, Nomination for Inclusion on the World Heritage List, n.p. 2004.

Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site Summary Nomination Statement, English Heritage of the United Kingdom and the German states of Baden Württemberg, Bavaria, Hesse and Rheinland-Palatinate, January 2004.

GERLACH, R. et al., 2008., *Das Rhein-Limes Projekt* // *Neue Forschungen am Limes 3*, Stuttgart, 8-18.

GRBIĆ, M., 1961., *Nekoliko reči o rimskom limesu u našem Podunavlju* // *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd, 3, 4.

HÖCHTL, F., EBRAHIMZADEH, M., PAULI, P., 2008., *Quot capita, tot sensus: Participative landscape and Heritage conservation along the Upper German-Raetian limes* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 167-175.

ICOMOS, *Frontiers of the Roman Empire (Germany)*, No. 430 bis, April 2005., 162-170.

JESCHKE, H. P., 2008., *A Cultural landscape maintenance system ("Kulturlandschaftspflegewerk"©) for the Historic cultural landscape zone of the "Frontiers of the Roman Empire" an interdisciplinary governmental system of protection, maintenance and development based on a Historic Landscape approach* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 187-197.

JILEK, S., 2008.a, *The Concept of the multi-national World*

- Heritage Site – A chance for interdisciplinary and international co-operation // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 53-57.*
- JILEK, S., 2008.b, *The definition of River Frontiers // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 65-71.*
- JILEK, S., 2008.c, *Minutes, Bratislava Group Meeting, Vienna.*
- JILEK, S., 2008.d, *The role of the Bratislava group // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 201-204.*
- JILEK, S., 2009., *Frontiers of the Roman Empire – The Danube Limes: A Roman River Frontier, Warsaw, 41-105.*
- JONES, R., THIEL, A., 2008., *Guidelines for the mapping of archaeological monuments along the frontiers of the Roman empire in preparation for their nomination as a World Heritage Site // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 99-107.*
- JOST, C. A., 2008., *Nachgrabung und Konservierung der Türme am Limes – Wachposten 1/8 im Rheinbrohler Wald // Neue Forschungen am Limes 3, Stuttgart, 31-40.*
- KATANČIĆ, M. P., 1782., *Dissertatio de columna milliarum ad Eszekum reperta, Osijek.*
- KLEMENC, J., 1961.a, *Limes u Donjoj Panoniji // Limes u Jugoslaviji I, Beograd, 5-34.*
- KLEMENC, J., 1961.b, *Der Pannonische Limes in Jugoslawien // Quintus Congressus internationalis limitis Romani studiosorum, Zagreb, 55-68.*
- KUTTNER, E., 2008., *Presenting archaeological sites of cultural heritage on websites – Guidelines for site-oriented databases // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 95-99.*
- KUZMOVÁ, K., RAJTÁR, J., 2003., *The Roman Army in the Barbaricum // The Roman Army in Pannonia, Pecs, 194-204.*
- LENGKEEK, J., 2008., *The authenticity discourse of heritage // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 37-53.*
- MAREVIĆ, J., 2000., *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik, sv. I, II, Velika Gorica.*
- Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku, *Rješenje* izdano 30. ožujka 2009., Osijek.
- MORILLO, Á., 2008., *Documenting the Roman army in Spain // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 107-109.*
- PINTEROVIĆ, D., 1969., *Problemi u istraživanju Limesa na sektoru Batina Skela – Ilok, // Osječki zbornik 12, Osijek, 53-69.*
- PINTEROVIĆ, D., 1971., *Limesstudien in der Baranja und in Slawonien // Archaeologia Iugoslavica 9, Beograd, 55-83.*
- SANADER, M., 2000., *Svjetski arheološki kongres o limesu // Obavijesti 32/2000, 3, Zagreb, 30-31.*
- SANADER, M., 2003.a, *Rimske legije i njihovi logori u hrvatskom dijelu panonskog limesa // Opuscula Archaeologica 27, Zagreb, 463-467.*
- SANADER, M., 2003.b, *The Ripa Pannonica in Croatia // The Roman Army in Pannonia, Pecs, 135-142.*
- SANADER, M., 2006., *Die Grenze in Kroatien // Grenzen des Römischen Imperiums, Mainz, 153-156.*
- SANADER, M., 2008., *O Rimskom Carstvu, njegovim granicama i hrvatskom dijelu limesa // Imago Provinciarum, Zagreb, 61-77.*
- SCHALLMAYER, E., 2008., *Geophysikalische Prospektion am Limes in Hessen // Neue Forschungen am Limes 3, Stuttgart, 58-82.*
- SCHMUCKLE-MOLLARD, C., STAUB, A., 2004., *The Charter of Venice and Standardisation // ICOMOS International Scientific Conference, Budapest.*
- SOMMER, C. S., 2008.a, *The cadastre project in Straubing (Bavaria) // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 119-123.*
- SOMMER, C. S. et al., 2008.b, *Conservation, management and display of sites // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 129-141.*
- SOMMER, C. S., 2008.c, *Documenting the frontiers of the Roman empire work on the Limes in Bavaria // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 71-75.*
- STEPHENS, C., GATER, J., JONER, R., 2008., *Geophysical survey on the Antonine Wall // Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site, Edinburgh, 79-95.*
- SUIĆ, M., 1969., *Uvodna riječ // Osječki zbornik 12, Osijek, 3-4.*

THIEL, A., 2008.a, *The challenge of an appropriate presentation of archaeological monuments along the Upper German-Raetian limes* // *Frontiers of the Roman Empire – The European dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 149-153.

THIEL, A., 2008.b, *Vorwort* // *Neue Forschungen am Limes* 3, Stuttgart, 5.

UNESCO World Heritage Centre Meeting, Paris, 9 February 2006., 1-3.

VISY, Z., 1988., *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest.

VISY, Z., (ed.), 2003., *The Roman Army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pecs.

VISY, Z., 2005., *Similarities and differences in the Conservation and setting of the Great Wall in China and the Limes Romanus as listed and planned World Heritage Sites* // *Proceedings of ICOMOS 15th General Assembly and Scientific Symposium*, Xi'an, 198-211.

VISY, Z., 2008., *The Roman Limes in Hungary*, Pecs.

VISY, Z., N. D., *The frontier of Pannonia as a World Heritage Site*, n.p.

WORLD Heritage Convention, *Cultural Properties: UK Nomination, Hadrian's Wall Military Zone*, The Historic Buildings and Monuments Commission for England on behalf of the Department of the Environment, n. p. 1986.

VUKMANIĆ, I. 2008., *Bilješke sa sastanka Bratislavske skupine u Beču 5. studenoga 2008.*

KARTA

Granice Rimskoga Carstva u 2. st.
<http://www.limes-oesterreich.at/html/chronmap150AD.php>

WEB-STRANICE

JILEK, 2009.: <http://www.danube-river.org/site/content/view/170/71/lang,en/> (26.02.2009)

VUKMANIĆ, 2009.: <http://www.dunavskilimes-amo.com/hr/>

THEBY, N. D.: <http://www.hessen-limes.de/sites/artikel/thefrontier.htm> (25.02.2009.)

http://www.limes.nl/assets/downloads/limes_organisation.pdf (26.02.2009.)

THIEL, 2003.: <http://www.limes-in-deutschland.de/projekt.html> (15.01.2009)

<http://www.limes-oesterreich.at/html/index.php> (17.02.2009.)

<http://www.limes-oesterreich.at/html/chronmap150AD.php> (22.03.2010.)

<http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (05.01.2009.)

<http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle01/section2/430-summary.pdf> (07.02.2009.)

<http://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-29com-08B.Add.2pdf> (15.01.2009)

<http://whc.unesco.org/en/decisions/1501> (17.02.2009.)

<http://whc.unesco.org/en/list> (26.02.2009)

<http://whc.unesco.org/en/nominationprocess/> (15.01.2009.)

<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1732/> (26.02.2009)

http://whc.unesco.org/p_dynamic/sites/passfile.cfm?filename=430ter&filetype=pdf&category=nominations (29.01.2009.)